

Kékesi Zoltán – Zombory Máté

Antifasiszta emlékezet újragondolva

*Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban 1965-ben**

1979 nyarán az Egyesült Államok elnöke által felállított Holokauszt Bizottság „tényfeltáró küldetésre” indult Európa és Izrael emlékhelyeire, azzal a céllal, hogy ajánlásokat fogalmazzon meg egy majdani – végül 1993-ban megnyílt – washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum számára. Lengyelországban és a Szovjetunióban utazva a bizottság tagjait mélyen felzaklatta, hogy úgy látták, ezekben az országokban „bármiféle törekvés hiányzott arra, hogy megemlékezzenek a zsidó áldozatokról”, az auschwitzi emlékhelyen pedig, „úgy hitték, kitörölték a zsidó áldozatokat”. Elie Wiesel, a bizottság elnöke később így foglalta össze benyomásaikat: Lengyelországban „általánosságban beszélnek áldozatokról,” míg „mi zsidókról beszélünk. Ők az összes áldozatról beszélnek, minden nemzetiség, minden vallás áldozatairól, és egy tömegben (*en masse*) hivatkoznak rájuk. Mi tiltakozunk ez ellen. [...] Mindig a zsidókkal kell kezdeni.”¹

Ezzel nagyjából egy időben a budapesti Munkásmozgalmi Múzeum egy munkacsoportja egy új kiállításon dolgozott az auschwitz–birkenau Állami Múzeum magyar pavilonja számára. A csoport idejétmúltnak érezte az 1965 óta ott álló kiállítás anifasiszta jellegét. Új koncepciót dolgoztak, amelynek középpontjában a zsidó szenvedés állt. Az új kiállítás 1979 végén nyílt meg – néhány hónappal az után, hogy az amerikai bizottság csalódott tagjai elhagyták a helyszínt.

Ez a két epizód egy új emlékezeti rezsim feltűnéséről tanúskodik, amely a múlt érzékelésének gyökeres megváltozásával járt, és amely mind Nyugaton, mind Keleten hiteltelenné nyilvánította a korábbi évtizedek antifasiszta emlékezetét. Ez utóbbi politikailag meghaladottá és morálisan gyanússá vált, különösen az államszocialista rendszerek széthullása után.

Az emlékezettörténeti kutatások 1980-as, 1990-es évekbeli hulláma az új emlékezeti paradigma normáit tükrözte, és elsősorban a holokauszt-emlékezet fejlődéstörténetével foglalkozott, amelyet kizárólag nyugati fejleménynek láttott. Az 1970-es években kibontakozó holokauszt-emlékezet Nyugaton a háború utáni „hallgatással”, Keleten pedig az antifasiszta emlékezettel szemben fogalmazódott meg. Noha a legutóbbi idők emlékezettörténeti kutatásai alapjaiban

* A szerzők köszönetet mondanak a cikk elkészítéséhez nyújtott értékes segítségért Baji Etelkának, Csató Tamásnének, Frazon Zsófiának, Regina Fritznek, Jalsovszky Katalinnak, Zuzana Janusiknak, Katarzyna Kociknak, Audrey Kichelewskinek, Kövér Györgynek, Lior Lalieu-Smadjának, Lovas Krisztinának, Simon Peregónak, Rachel Perrynek, Wojciech Płosának, Toronyi Zsuzsannának.

¹ Linenthal 2001: 28–35.

kérdőjelezték meg a háború utáni „hallgatás” tételét, Kelet-Európával e szempontból nem sok minden történt. Ha tárgyalják is a szocialista „második világot”, általában az 1970-es évektől kibontakozott holokauszt-emlékezet lencséjén keresztül teszik. Bármilyen, ami a nyugati emlékezetben azonosított minták távollétére utal, ebben az összefüggésben a holokauszt emlékezetének elfojtásaként értelmeződik.

Tanulmányunk célja, hogy feltárjuk azt az emlékezeti rendet, amelyet a holokauszt-emlékezet új paradigmája elsöpört. Az antifasiszta-ellenes konszenzust két ponton is megkérdőjelezzük. Ahelyett, hogy a „hiány” jeleit keressük, tanulmányunk azt vizsgálja, hogyan volt jelen a zsidó népiítés az antifasiszta emlékezetben. Ugyanakkor az antifasiszta emlékezetet nem kizárólag keleti, hanem transznacionális jelenségként kezeljük, amely – legalábbis az 1970-es években meginduló felbomlásáig – átlépte a hidegháborús határokat, és közös diszkurzív kereteket kínált.

E két állítás alátámasztására esettanulmányunk az auschwitz–birkenauai Állami Múzeumban 1965-ben megnyílt magyar kiállítást és a párizsi Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékművének Múzeumában ugyanabban az évben megnyílt állandó kiállítás magyar részlegét vizsgálja. A levéltári források azt igazolják, hogy mindkét kiállítás koherens, történetileg helytálló és átfogó képet adott a népiítésről, és félreérthetetlenül jelezte az áldozatok zsidóságát. Egyik sem követte azonban a holokauszt-emlékezet későbbi évtizedekben elterjedő normáit. A két kiállítás az antifasiszta lengyel-, magyar- és franciaországi örökségének diszkurzív keretei között jött létre.

A HALLGATÁS CÁFOLATA ÉS AZ ANTIFASIZMUS ÚJRAGONDOLÁSA

Tanulmányunk két pillérré épül. Először is az újabb emlékezet-történeti kutatások eredményeire, amelyek a háború utáni évtizedekkel kapcsolatban megcáfolták a „hallgatás mítoszát”. A 2000-es évek óta megújult érdeklődés övezi a háború utáni korai éveket és azt a kérdést, hogy különféle diszkurzusok hogyan reprezentálták a zsidó tragédiát.² Ez a kutatási irányzat különbözőképpen jelent meg a három itt tárgyalt országban. Franciaországban megkérdőjelezték azt az általánosan elfogadott nézetet, amely szerint a Vichy-Franciaország fájdalmas tapasztalatát és különösképpen a francia társadalom együttműködését a zsidóság kiirtásában elfojtotta volna az ellenállás nagy nemzeti narratívája, mindaddig, amíg a Vichy-szindróma az 1970-es években lázba nem borította a francia történeti kultúrát.³ A legutóbbi kutatások meggyőzően érveltek e konszenzus ellen.⁴ A Lengyelországgal és Magyarországgal foglalkozó kutatók – a nemzetközi kutatási trendekbe illeszkedve – első sorban szintén a háború utáni korai évek dokumentációs törekvéseire és a zsidó

² Cesarani–Sundquist 2012; Jockusch 2012; Cesarani 2014; Cohen–Lawson 2015; Fritz et al. 2016.

³ E korábbi álláspontot képviselik Nora 1996; Rousso 1990.

⁴ Azouvi 2012; Nord 2020; Perego 2020.

tragédia kulturális reprezentációira,⁵ majd a legújabb kutatások már az 1950-es és 1960-as évek desztalinizált szocializmusára összpontosítottak.⁶ Noha jelentős mértékben gyarapították tudásunkat a keleti blokk emlékezetkultúrájáról, e kutatások a nemzetközi trendekhez igazodva osztják a holokauszt emlékezetének azt az a priori fogalmát, amelyet az antifasizmus ellenpólusaként vélnék azonosítani a vizsgált időszakban. Ezzel szemben mi azzal a megállapítással értünk egyet, hogy „az antifasiszta paradigmán és az ellenállás magasztalásán belül a zsidók emlékezetét is ismerték”,⁷ és azt vizsgáljuk, hogy a „hosszú hatvanas évek” antifasiszta emlékezete hogyan jelenítette meg a zsidó népiertást.

A holokauszt-emlékezet és az antifasizmus mitikus szembeállítás a utóbbi orientalista értelmezéséből ered, amely a hidegháborúban gyökerezik, és amely egyenlőséget von antifasizmus és kommunizmus, valamint kommunizmus és a „Kelet” között. Az antifasizmus-ellenes történetírás az 1990-es években vált dominánssá,⁸ és tovább örökölte azt a képet, amely az antifasizmusban cinikus sztálinista mítoszt és manipulatív propagandaeszközt látott; ez csupán arra szolgált volna, hogy a kommunista rendszerek megakadályozzák a valódi szembenézést a náci múlttal, és elhallgattassák a zsidó szenvedést.⁹

Tanulmányunk második pillérét az 1945 előtti antifasizmust újraértékelő újabb történeti kutatások adják. Ezek rámutattak, hogy az antifasizmus valódi transznacionális mozgalomként jelent meg a két világháború között, egyszerre volt politikai, kulturális és társadalmi jellegű, és a fasiszmus elleni küzdelem jegyében liberálisok, katolikusok, szociáldemokraták és kommunisták egyaránt részt vettek benne.¹⁰ Korántsem a sztálinizmus terméke volt tehát, sőt nem kis részben a nácizmus ellen fellépő liberális értelmiségiek köréből eredt.¹¹ A legújabb kutatások joggal beszélnek az antifasizmusról mint globális mozgalomról, ideértve Észak-Amerikát és a „harmadik világot” is.¹² Mi volt a közös e sokféle csoportosulásban? Seidman szerint az „antifasiszta minimum” jegyében 1. felléptek az antiszemitizmus ellen; 2. elvetették a pacifizmust (mert úgy látták, hogy állami-hatalmi beavatkozás szükséges a fasiszmus megállításához); és 3. egyaránt elutasították a kompromisszumok nélküli antikommunizmust és antikapitalizmust.¹³ Ez utóbbi fontos előfeltétele volt kommunisták és nem kommunisták együttműködésének, és többek között azt jelentette, hogy az előbbieket hajlandók háttérbe szorítani a kapitalista nagytőke – és ezen keresztül az osztályharc – szerepét a fasiszmus értelmezésében, az utóbbiak pedig engednek abból, hogy a kom-

⁵ Fritz 2012; Jockusch 2012: 84-120; Laczó 2016; Laczó–Puttkamer 2018: 155–223.

⁶ Zombory et al. 2013; Bohus 2015; Stach 2016; Bezesenyi–Lénárt 2017; Esbenshade 2018; Scheibner–Zombory 2019.

⁷ Cesarani 2014: 286.

⁸ Traverso 2016.

⁹ Lásd Kriegel 1990; Herf 1994; Furet 1995; Diner 1996. Magyarul lásd Apor 2014.

¹⁰ Garcia 2016.

¹¹ Agocs 2017.

¹² Braskén et al. 2021.

¹³ Seidman 2018.

munizmust a totalitárius-terrorisztikus diktatúrával azonosítsák. Az antifasizmusnak tehát volt forradalmi és konzervatív (vagy ellenforradalmi) ága is, amelyek az „antifasiszta minimum” jegyében együtt tudtak működni.¹⁴ A voltaképpeni, háborús antifasiszta szövetség 1941 után teljesedett ki a tengelyhatalmak legyőzése érdekében. Ez a második, az 1945 előtti antifasizmust újraértékelő kutatási irány elismeri ugyan, hogy az „antifasiszta paradigma» [...] dominálta az európai történetírást és emlékezetpolitikát a második világháború utáni évtizedekben”,¹⁵ de megismétli a „háború utáni hallgatás” tételét, amelyet az újabb emlékezettörténeti kutatások már megcáfoltak.

Tanulmányunk összekapcsolja ezt a két kutatási irányt: az újabb emlékezet-történeti kutatásokhoz azzal járul hozzá, hogy napirendre tűzi az antifasizmus kérdését; az antifasizmussal kapcsolatos újabb kutatásokhoz pedig azzal, hogy újragondolja azt az örökséget, amelyet az antifasizmus hagyott a háború utáni emlékezetkultúrára. Noha a hidegháború véget vetett az antifasiszta szövetségnek, tanulmányunk amellett érvel, hogy a közös antifasiszta örökség „emlékezeti horizontként” (*remembered horizon*)¹⁶ tovább élt, legalábbis az 1970-es évekig, a baloldal „antitotalitárius pillanatáig”.¹⁷

Nemrégiben Dan Stone brit történész mutatott rá arra, hogy a háború után az antifasizmus volt az uralkodó konszenzus mind Kelet-, mind Nyugat-Európában. Noha az antifasizmus Nyugat-Európában sohasem vált állami ideológiává úgy, ahogyan Kelet-Európában, „strukturálta és alakította” a háború utáni nyugat-európai társadalmakat. A fasizmus tanulságai vezették ugyanis rá a keresztény-konzervatív eliteket arra, hogy magukévá tegyék az osztályok közötti együttműködés, a jóléti állam és a parlamentáris demokrácia elveit.¹⁸ Kétségtelen, hogy Kelet-Európában instrumentalizálták az antifasizmust, és a hidegháborúban fegyverként használták a nyugati kapitalizmus ellen. Az is kétségtelen, hogy az „antifasiszta minimum” egyik eleme, a kompromisszumok nélküli antikommunizmus és antikapitalizmus elutasítása ekkorra – a hidegháború hatására – már a múlté. Ennek ellenére, az antifasiszta örökség morális és politikai tanulságait a vasfüggöny mindkét oldalán osztották (a baloldali értelmiségi körökön túl is) – éppen ezért kecsgettetett legitimációs haszonnal a hidegháborús konfliktusban. Jelen tanulmány annak megértéséhez szeretne hozzájárulni, hogy mit jelentett az antifasiszta konszenzus szűkebben az emlékezetkultúrára nézve.

Kutatásunk budapesti, párizsi és auschwitz–birkenau levéltári forrásokon, valamint *oral history* interjúkon alapul. Elsőként az auschwitzi magyar kiállítás vizsgáljuk meg, és azt a kérdést helyezzük előtérbe, hogy a kiállítás miként jelenítette meg a zsidó szenvedést. Második lépésben rátérünk a párizsi kiállítás magyar részlegére, ahol a helyi, francia kontextusra és magára a kétoldalú

¹⁴ Seidman 2018.

¹⁵ Garcia et al. 2016: 2.

¹⁶ A kifejezéshez lásd Eley 1996: 79.

¹⁷ Christofferson 2004.

¹⁸ Stone 2014: 8–11.

együtműködésére kerül a hangsúly. Mivel az első esetben két szocialista ország együtműködéséről van szó, itt értelemszerűen nem a közös antifasiszta keretek megléte szorul igazolásra. A második esetben viszont elsősorban két zsidó szervezet együtműködéséről beszélünk, így itt nem a zsidó szenvedés hangsúlyozása a kérdéses. Ezzel a kettős fókusszal támasztjuk alá azt az állításunkat, hogy az antifasiszta emlékezetkultúra inkluzív volt (a zsidó szenvedést illetően) és egyben a hidegháborús határokon is átívelt. Nem szűk értelemben vett kiállítás-történetet írunk; mindkét esetben a kiállítások diszkurzív keretei érdekelnek bennünket.

A MAGYAR ÚT AUSCHWITZBA: OŚWIĘCIM

1945 után Magyarországnak szembe kellett néznie mindazzal, amit ekkor egyezményesen nemzeti katasztrófának tekintettek. Szemben Lengyelországgal és Franciaországgal, Magyarország szövetségese volt az összeomlott Harmadik Birodalomnak, és ennek nem pusztán politikai, hanem egyben morális következményei is voltak. Noha az ország 1944 márciusában német megszállás alá került, a háború utáni Magyarországnak számot kellett adnia a megszállás előtti politikájáról éppúgy, mint a megszállás alatti kollaborációról. Abban az országban, ahol legalábbis 1938-tól több lépésben kiterjedő zsidóellenes törvényalkotás folyt, a megszállás alatti deportálásokban pedig az állami szervek kulcsszerepet játszottak, a nemzeti felelősséget nem lehetett eltagadni. Szemben Lengyelországgal, a számottevő – döntően budapesti – túlélő zsidóság szintén befolyásolta a vészkorszak emlékezetét. Mivel az áldozatok többsége Auschwitzban vesztette életét, ennek a koncentrációs tábornak értelemszerűen központi hely jutott a közelmúltról szóló diszkurzusokban.

A táborok felszabadulásának 20. évfordulója 1965-ben alkalmat kínált annak bemutatására, hogy az államszocialista Magyarország hogyan viszonyul e nehéz örökséghez. Noha újabban az a nézet szilárdult meg, hogy a kiállítás az „ellenállás mítoszát” hangsúlyozta a nemzeti felelősség és a zsidó áldozatok helyett, és inkább a kommunista hősokról emlékezett meg,¹⁹ a történeti források ezt nem támasztják alá.

A kiállítás egy tágabb törekvés részeként jött létre, azzal a céllal, hogy az egykori tábor nemzetközi jelentőségű emlékhellyé váljon. Az 1950-es évek közepén megjelenő új elképzelések elindították az Auschwitz–Birkenau Állami Múzeum desztalinizációját egy kommemoratív hangvétel jegyében,²⁰ de egyben megerősítették a baloldali antifasiszta örökséget az ekkor Nyugaton megjelenő antitotalitáriánus diszkurzussal szemben.²¹ A Kazimierz Smoleń (1920–2012) hosszú igazgatósága kezdetén kidolgozott új kiállítási koncepció helyi szakemberek és hatóságok, illetve a Nemzetközi Auschwitz Bizottság (IAK), egy bécsi székhelyű ernyőszervezet együtműködésében született meg. Az IAK Európa minden

¹⁹ Rév 2004; Fritz 2012: 268–272; Szécsényi 2018.

²⁰ Huener 2003: 108–143.

²¹ Az utóbbiról lásd Lagrou 1999: 271.

részből tömörített túlélőket, és – Hermann Langbein (1912–1995) egykori politikai fogoly, ekkor még az Osztrák Kommunista Párt tagjának főtítkársága alatt – részt vett a megőrzéssel, zárandoklattal, dokumentációval és kiállításokkal kapcsolatos oświęcim-i munkálatokban.²² Az IAK elevenítette fel a nemzeti kiállítások rendezésének szándékát is, amelyet már a legelső, 1946-os múzeumi tervek is megfogalmaztak.²³ A lengyel hatóságok 1959-ben hagyták jóvá az IAK javaslatát a nemzeti pavilonok felállítására, és az első kiállítások – a csehszlovák és a magyar – már 1960 legelején megnyíltak.

Erről az első, rögtönzött kiállításról egyelőre keveset tudunk. A kiállításért a Magyar Partizán Szövetség, illetve a szövetségen belül működő Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) felelt.²⁴ 1959 októberében Baschné Anna Mária (1893–1979), a spanyolországi Nemzetközi Brigádok egykori önkéntesét, ekkor a Partizán Szövetség szociális ügyeinek felelősét, Székely Károly (1898–1965) túlélőt, ekkor (feltehetően) a NÜB tagját,²⁵ valamint Cséri Lajos (1928–2020) szobrászművészt bízták meg a kiállítás elkészítésével. Ők hárman 1959 decemberében már a helyszínen dolgoztak az „auschwitz-i múzeum magyar szobájának” berendezésén. Az auschwitz–birkenau-i levéltár 14 fotót őriz a kiállításról,

²² Stengel 2012: 168–170. Az IAK-ot az auschwitz–birkenau-i koncentrációs tábor túlélői alapították 1952-ben, azzal a céllal, hogy összefogja az egyes – főként európai – országokban, a vasfüggöny mindkét oldalán működő ún. nemzeti lágerbizottságokat, ellássa a túlélők érdekképviseletét (elsősorban a kárpótlás terén), segítse az elkövetők jogi felelősségre vonását (az IAK fontos szerepet játszott például a frankfurti Auschwitz-perben), dokumentálja a náci rémtetteket, és ápolja Auschwitz emlékezetét. A ma Berlinben székelő bizottság 19 országból tömörít tagszervezeteket.

²³ Zbrzeska 1997: 98; Stengel 2012: 200–204.

²⁴ 1948-ban a Magyar Partizánok Bajtársi Szövetsége és a Partizánbarátok Szövetsége egyesülésével megalakult Magyar Szabadságharcosok Szövetsége (MSZHSZ), amelyen belül Partizán Tagozat működött. Csébi Lajosnak, a spanyolországi magyar önkéntes zászlóalj volt parancsnokának 1949-es letartóztatásától 1955-ig a tagozatnak gyakorlatilag nem volt vezetősége. 1955-ben az MSZHSZ-et és a Repülőszövetséget egységes szervezetbe, a Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetségbe (MÖHOSZ) tömörítették, amelyen belül ideiglenes vezetőséggel újra működött partizán tagozat. A MÖHOSZ-t 1956. október 30-án feloszlatták. A Magyar Partizán Szövetséget (MPSZ) önálló szervként az MSZMP PB 1957. július 9-i határozata alapján hozták létre. Az Országgyűlés kongresszusi termében november 23–24-én megrendezett küldöttközgyűlésen a 280 küldött elfogadta a szervezet alapszabályát, és megválasztotta az országos választmányt és bizottságokat. A Szabadság tér 16. alatt székelő MPSZ-t 15 tagú elnökség vezette, tagjai között voltak a Munkás-Paraszti Hatalomért Érdemmel kitüntetettek és a Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete, későbbi nevén a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága tagjai. Az MPSZ főtíkára 1969-es nyugdíjazásáig Gábor István (1909–?) volt. A NÜB-öt 1957-ben a Magyar Partizán Szövetség tagozataként azért hozták létre, hogy a faji üldöztetések túlélőit kártérítési ügyekben képviselje. Emellett a NÜB feladata volt túlélői csoportok alapítása és mozgósítása, illetve az üldöztetések emlékének ápolása, például emlékgyűjtés, megemlékezések, ismeretterjesztő programok segítségével. (A NÜB-ről lásd: Szécsényi 2017: 306–314.) Földes Pál 1957. augusztus 17-én az MPSZ vezetőségi ülésén adott beszámolója szerint addig 6000-en jelentkeztek a NÜB-be, amiből 2000-et már „leadminisztráltak” (MNL OL XXVIII-M-21 1. állag 1957. 91. ő. e.). A NÜB keretében és felügyeletével alakultak meg az egyes magyar táborbizottságok. A NÜB első vezetője Gáti Ödön (1913–1978), egykori spanyolországi önkéntes, dachau-i és buchenwaldi fogoly volt.

²⁵ Vö. Huhák–Szécsényi 2014: 46.

1. kép. Az 1960-ban megnyílt auschwitzi magyar kiállítás részlete
© Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau
(Neg. Nr. 6314)

amelyek alapján kép alkotható a bemutatás módjáról (1–2. kép), sőt egyes tartalmi elemek is kivehetők: így a Petőfi-szobornál tartott 1942-es antifasiszta megmozdulásnak, a vidéki deportálásoknak, a Szálasi-féle hatalomátvételnek, a budapesti „nagy” gettó felállításának és a budapesti tömegsírok feltárásának a képei.²⁶ A kiállítás koncepciójáról azonban nehéz közelebbit mondani, amíg a forgatókönyv elő nem kerül.²⁷

Annyi azonban bizonyos, hogy a Partizán Szövetség már 1961 májusában egy kéttagú delegációt – Baschné Anna Mária mellett ezúttal Konok Ferencet (1914–1968), a Partizán Szövetség Országos Bizottságának tagját – küldött Oświęcimbe, hogy részt vegyen a szovjet kiállítás megnyitóján, és egyeztessen a magyar kiállítás újrendezéséről. Noha korábban, 1960 januárjában, a magyar kiállítás megnyitásakor Baschné és munkatársa, Székely Károly még úgy érezték, hogy „a terem nagyon szép lett”,²⁸ a csehszlovák és a szovjet kiállítás fényében a küldöttek most „igen szegényesnek” találták a magyar kiállítást, ami megerősítette őket abban, hogy újra kell rendezni. Látogatásuk során meg is állapodtak Smoleńnel, hogy az auschwitzi múzeum az új kiállítás céljára a korábinál jóval nagyobb helyiséget bocsát rendelkezésre.²⁹ Tárgyaltak továbbá az ún. *Auschwitz-album* átadásáról is: a csaknem kétszáz SS-fotóból álló gyűjtemény, amely 1944 májusában készült, és egy magyar transzport érkezését dokumentálta, ezt követően került a Legújabbkori Történelmi (később: Munkásmozgalmi) Múzeumba.

²⁶ PMAB Neg. Nr. 6313–6326.

²⁷ Az a „forgatókönyv-vázlat”, amelyet tanulmányában Szécsényi András az 1960-as kiállítás forgatókönyveként ismertet, valójában egy későbbi, feltehetőleg 1961-es javaslat a kiállítás újrendezésére.

²⁸ Idézi: Szécsényi 2018: 158.

²⁹ Lásd a küldöttség beszámolóját: MNL OL XXVIII-M-21.1/1961/4.

2. kép. Az 1960-ban megnyílt auschwitzi magyar kiállítás részlete
 © Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau
 (Neg. Nr. 6320)

A budapesti Művelődési Minisztérium két évvel később, 1963-ban már nem a NÜB-öt, hanem a Legújabbkori Történeti Múzeumot bízta meg az új kiállítás elkészítésével. A kiállítás forgatókönyve és művészeti terve a múzeumban készült, de a munkafolyamatban természetesen külsős szakértők, valamint a minisztérium múzeumi főosztálya is részt vett. Noha a minisztériumnak jóvá kellett hagynia a forgatókönyvet, a múzeum főigazgatója, Gerelyes Ede (1927–1988) és Liptai Ervin (1927–) történész, a minisztérium akkori főosztályvezetője között fennmaradt levelezés arról tanúskodik, hogy a múzeum öntudatos és viszonylag autonóm szereplője volt az egyeztetéseknek.³⁰ A forgatókönyvet Csató Tamás (1929–2014) írta, az anyaggyűjtésben Horn Emil (1928–2001) és Kubinszky Judit (1932–2009) működött közre, a művészeti tervet pedig Boreczky László (1919–1999) készítette. Míg Csató Tamás még feltehetően a kiállítás megnyitása előtt elhagyta a múzeumot,³¹ hogy a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen oktasson, a többiek hosszú múzeumi pályát futottak be. Horn Emil például, aki az 1979-es harmadik auschwitzi magyar kiállítást is rendezte, a későbbi Munkásmozgalmi Múzeum munkatársaként a történeti kiállítások terén jelentős életművet hozott létre.³²

Egy 1965-ben megjelent cikkében Horn beszámolt azokról a belső vitákról, amelyek során a kiállítás forgatókönyve és művészeti terve megszületett. A múzeum munkatársai kezdettől fogva egyetértettek abban, hogy a kiállításnak túl kell lépnie Auschwitz „magyar fejezetén”, és ennél tágabban kell bemutatnia „a magyar utat Auschwitzba”. A vita akörül bontakozott ki, hogy hol is kell kezdeni egy ilyen elbeszélést: voltak, akik 1939-ben, mások 1944-ben indították volna a kiállítást. A forgatókönyv végül a Horthy-korszakot bevezető ellenforradalmi

³⁰ Lásd Gerelyes Ede levelét a Művelődési Minisztérium Múzeumi Főosztályának, 1965. január 11., MNM AD–I–240–75.

³¹ Kékesi Zoltán és Zombory Máté interjúja Csató Tamásnéval, 2020. november 27.

³² Bezzeg 2002.

3. kép. Az 1965-ben megnyílt auschwitzi magyar kiállítás részlete tablókkal © Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau (Neg. Nr. 14107)

erőszakkal nyitott. Ez a döntés azon az értelmezésen alapult, amely a Horty-rendszert „fasiszta típusú diktatúrának” tekintette, amely – ahogy egyesek érveltek – „szükségyszerűen” vezetett Auschwitzhoz.³³

A nemzeti történelmi közelmúlt e narratívája korántsem volt új: már a háború utáni években megjelent, mind a népbíróságokon, mind a korai történelmi irodalomban. Lévai Jenő újságíró, a vészkorszak korai történésze a *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (1946) című könyvében például úgy fogalmazott, hogy Szegedtől „töretlen vonal” vezetett Szálasiig.³⁴ Sós Endre, aki 1957 és 1965 között a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának és a Budapesti Izraelita Hitközségnek az elnöki tisztét töltötte be, és főszerkesztője volt az Új Életnek, 1962-ben „Orgoványtól Auschwitzig” alcím alatt gyűjtötte össze a témában írt cikkeit, megjegyezve, hogy ez az út „a fehér terrortól a barna világpusztulásig” vezetett.³⁵ A vészkorszak eszerint nem 1938-ban, 1939-ben vagy 1944-ben kezdődött, hiszen a gyökerei visszanyúltak a forradalmak utáni évekre.

Ez a narratíva lehetővé tette, hogy a kiállítás forgatókönyvének készítői Auschwitz magyar okait állítsák a középpontba. Ehhez annak ellenére ragaszkodtak, hogy ez a tágabb történelmi koncepció Kazimierz Smoleń bírálóit is kiváltotta, aki a Magyar Partizán Szövetség Elnökségének írt 1965. január 9-i levelében megjegyezte: „a kiállítás egészének sérelme nélkül csökkenteni lehetne a kiállításnak azt a részét, amely az 1919–39-ig terjedő időszak történetét tárgyalja, és ezáltal szélesíteni lehetne a kiállításnak azt a részét, amely a magyarok sorsáról beszél Auschwitzban vagy más táborokban, a deportálásuk kezdetétől

³³ Horn 1965: 88. Lásd még Apor 2014.

³⁴ Vö. Zombory 2018.

³⁵ Sós 1962: 142.

4. kép. Az 1965-ben megnyílt auschwitzi magyar kiállítás részlete képzőművészeti alkotásokkal © Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau (Neg. Nr. 14105)

egészen a II. világháború befejezéséig.³⁶ Smoleń a nemzeti kiállításokkal szemben támasztott általános elvet szerette volna érvényesíteni, amely szerint az egyes kiállítások hazájuk német megszállására és állampolgáraik auschwitzi sorsára koncentrálnak.³⁷ A Legújabbkori Történelmi Múzeum munkatársai ezzel szemben döntöttek úgy, hogy a kiállítást nem a német megszállással indítják.

1965-ben megjelent cikkében Horn kitért a „bemutatás módjával” kapcsolatos dilemmákra is, és elmondta, hogy a Legújabbkori Történelmi Múzeum munkatársai végül egy „komorságában is felemelő”³⁸ *display* mellett döntöttek, amely egyaránt hangsúlyozta a tragédia mélységét és a győzelem üzenetét. A kiállítás a dokumentumok „egyszerű, mértéktartóan modern” bemutatására épült, amely a történelmi argumentációt és a kiállított források hitelességét állította előtérbe. A történelmi kiállítást ugyanakkor festmények, szobrok, grafikák egészítették ki, amelyeknek a szenvedés és a túlélés pátoaszát kellett közvetíteniük (3–4 kép). A történelmi és az esztétikai hitelesség e kettősségének a holokauszt-kiállítások 1970-es években kirajzolódó új koncepciója vetett véget azzal, hogy a kiállítás egészét esztétikai entitásként kezdte kezelni (lásd 5–6. kép).

A „kiállítás »kiállítására«”,³⁹ hangsúlyos színrevitelére egyetlen mozzanat utalt csak a forgatókönyvben, mégpedig „a terem hossz tengelyében”, „14 dobogón elhelyezett fémdomborítás, amely tematikailag alkalmazkodik a falakon átellenben elhelyezett anyagokhoz /pl. darutollasok, tüntetők, katonák, munkaszolgálatosok, deportáltak, partizánok [...]/.⁴⁰ A kiállításról fennmaradt kevés fotóról

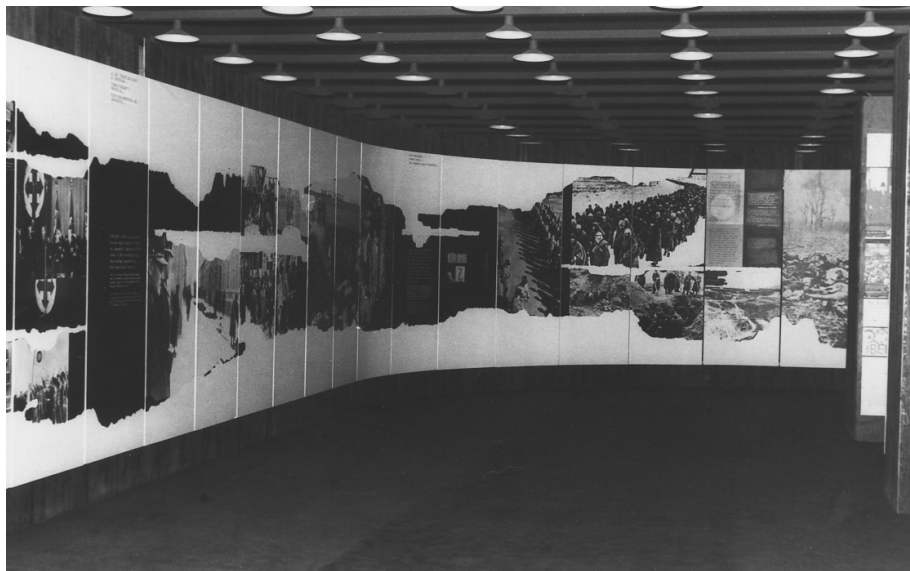
³⁶ Kazimierz Smoleń levele a Magyar Partizán Szövetség Elnökségének, 1965. január 9., <http://w3.osaarchiwum.org/galeria/auschwitz/auschwitz.html> – utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.

³⁷ Zbrzeska 1997: 99.

³⁸ Horn 1965: 89.

³⁹ Horn 1965: 88.

⁴⁰ Az Oświęcimmi Állami Múzeumban megrendezett kiállítás forgatókönyve. MNM–AD–I–8611–2002.

5. kép. Az 1979-ben megnyílt auschwitzi magyar kiállítás részlete nagyméretű fotónagyításokkal © Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau (Neg. Nr. 20902-4)

nem derül ki egyértelműen, vajon ez az elképzelés megvalósult-e, a dobogókon mindenesetre a történetben fellépő *dramatis personae* tűnnek fel. A politikai elit ismert személyiségei mellett az idézetben említettek jelennek majd meg az ellenforradalmi terror, a gazdasági világválság alatti tüntetések, az antifasiszta akciók, a háború és a munkaszolgálat, a deportálások elbeszélésekor. A dobogók tehát az elbeszélés történeti hatókörét és szereplőit voltak hivatottak bevezetni, az a modell pedig, amelyet megjelenítettek, eltér az elkövető-szemtanú-áldozat hármásának a holokauszt-emlékezetre jellemző modelljétől. Ennek oka az, hogy az a történet, amelyet a kiállítás elbeszél, nem a genocídium, hanem a fasiszmus története volt, amelyen belül ugyanakkor a genocídium elbeszélése kiemelt helyet és hangsúlyt kapott.

A fennmaradt forgatókönyv szerint a kiállítás 114 egységből állt, amelyek hét falon (A–G), „nagyméretű, falra szerelt tablókön”, illetve közepes és kisebb méretű, „a fal előtt lábakon álló tablókön” jelentek meg. Az egyes egységek iratokat, fényképeket, nyomtatványokat, plakátokat, történeti tárgyakat, illetve ezek másolatait tartalmazták, valamint nagyméretű fényképnagyításokat és falszövegeket, amelyek a fontosabb tematikus egységeket és a történet fordulópontjait vezették be. A kiállítás arányait érzékelteti, ha elmondjuk, hogy az 1–33. tabló (A-B-C) az 1919 és 1938 közötti periódust fogta át, az 34–110. tabló (D-E-F) az 1939–1945 közötti periódust, míg az utolsó, 111–114. tabló (G) a háború utáni korai éveket. Az A–F falakon elhelyezett egységek részletesen beszámoltak az antiszemitizmus különféle megnyilvánulásairól: a fehér terror idején a zsidók ellen elkövetett erőszakról és az 1920-as *numerus clausus* törvényről (B), a zsidóellenes

6. kép. Az 1979-ben megnyílt auschwitzi magyar kiállítás részlete a stilizált siratófallal, az áldozatok neveivel és fényképeivel © Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau (Neg. Nr. 20902-13)

szervezetekről (B), az első, 1938-as, majd a második, 1939-es és a harmadik, 1941-es „zsidótörvényről” (B-C-D), az 1941 és 1945 közötti munkaszolgáltatásról (D), az első, 1941-es, kamenyec-podolszkiji deportálásról és tömegmészárlásról (D), az 1942-es újvidéki vérengzésről (D) és végül a német megszállás alatti zsidóellenes rendelkezésekről, tömeges deportálásokról (D-E), valamint a nyilas uralom alatt a budapesti zsidók ellen elkövetett atrocitásokról (F). A vészorszak utolsó szakaszát, azaz a német megszállás és a felszabadulás közötti rövid időszakot az 59–106. tábló mutatta be.

E történet egyetlen pontján sem maradt homályban az érintettek zsidósága: a kiállítás készítői a zsidó terminust nem helyettesítették általánosságokkal, nem a „fasizmus áldozatairól”, „üldözöttekről” vagy „mártírokról”, hanem világosan és egyértelműen mindvégig zsidóságról beszéltek.

De miért dedikálták a kiállítást – a forgatókönyvben javasolt falfelirat szerint – „400.000 auschwitzi magyar áldozat emlékének” ahelyett, hogy itt is kifejezetten zsidó áldozatokról beszéltek volna? Ez az ambivalencia válasz volt arra a dilemmára, hogyan lehet explicitté tenni a faji üldöztetést anélkül, hogy újra megerősítsék az alapjául szolgáló megkülönböztetést. Anélkül, hogy elhomályosították volna a népirtás zsidóellenes jellegét, a kiállítás készítői újraintegrálták az áldozatokat abba a nemzetbe, amely korábban faji alapon kizárta őket – pontosan úgy, ahogy ezt aztán a későbbi auschwitzi magyar kiállítások is tették (így a jelenlegi, 2004-ben megnyílt tárlat is, amely éppen ezért viseli *Az elárult állampolgár* címet). A kiállítás dedikációja ugyanakkor magába foglalta a nem

zsidó áldozatokat is – elsősorban a politikai üldözötteket. Roma áldozatokról a forgatókönyv nem szólt: az eddig előkerült dokumentumok alapján úgy látjuk, hogy először az 1979-ben megnyílt harmadik kiállítás kapcsán merült fel általános elvárásként, hogy számoljon be Auschwitz cigány áldozatairól is. Ekkor, az új kiállítás koncepciójának megvitatásakor a Munkásmozgalmi Múzeum Tudományos Tanácsának tagjai közül már többen is számonkérték a roma áldozatok bemutatását.⁴¹

A faji üldöztetés és népirtás tárgyalását az 1965-ös kiállítás a „fasiszta típusú” rezsim történeti bemutatásába integrálta. Az osztályuralmat, a politikai elnyomást, az expanzív nacionalizmust és az antiszemitizmust egymással összefüggő jelenségekként, az 1919 utáni rezsim inherens jellegzetességekként kezelte. A politikai, osztályalapú és faji elnyomás elleni küzdelmet ezért szintén egymással összefüggőként és egy általánosabb, baloldali-forradalmi küzdelem részeként tárgyalta. A kiállítás bemutatta például az 1930. szeptember 1-jei nagy tüntetést, amely mintegy 150 000 embert vitt az utcára, hogy „a nyomor, a reakciós rendszer, az erősödő fasizmus” ellen tiltakozzanak, ahogy a tablón (17. egység) szereplő felirat magyarázta. A helyi tiltakozások egyben internacionalista kontextusban jelentek meg: a kiállításon látni lehetett például, hogy antifasiszták csatlakoznak a német kommunista vezető, Ernst Thälmann szabadon bocsátásáért indított kampányhoz (23. egység). E törekvések ugyanakkor egy tágabb, antifasiszta humanizmus megnyilvánulásaiaként jelentek meg, amelyet olyan értelmiségiek neve fémjelzett, mint Thomas Mann és Bartók Béla. A kiállítás „nagyon széles alapon” definiálta az antifasizmust, ahogy az egyik lektor, Betlen Oszkár (1909–1969), auschwitzi túlélő, kommunista újságíró, történész, ekkor a Párttörténeti Intézet munkatársa javasolta.⁴²

A lektorálási folyamat dokumentumai arról tanúskodnak, hogy az ellenállás és a zsidó szenvedés témái nem egymásnak ellentmondó prioritásokként, hanem egy közös fogalmi keret egymással összefüggő elemeiként jelentek meg mind a külső szakértők, mind a múzeumi szakemberek számára. Egy példát említve: amikor az egyik lektor, Márkus László (1920–2011) történész, ekkor a Történettudományi Intézet munkatársa, „az antifasiszta erő” bemutatása kapcsán több adatot várt a szervezett munkásságról, és egyben azt is kifogásolta, hogy a több mint 20 000 zsidó áldozattal járó 1941-es kamenyec-podolszkiji deportálás „dokumentációja nem kielégítő”,⁴³ olyan követelményeket fogalmazott meg, amelyek korántsem voltak egymással ellentétesek vagy egymást kizárók.

⁴¹ Lásd Emlékeztető a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Tudományos Tanácsának üléséről, 1978. december 18., MNM AD-I-1490-79, kül. 2, 3, 6.; ill. Jegyzőkönyv a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Tudományos Tanácsának 1979. V. 9-i üléséről. MNM AD-I-1490-79, kül. 4, 6, 9.

⁴² Betlen Oszkár: Az Óświęcimben létesítendő magyar kiállítás forgatókönyvéről. 1964. július 14., MNM-AD-I-3339-83.

⁴³ Márkus László: Lektorai jelentés az auschwitzi kiállítás forgatókönyvéről. 1964. július 27., MNM-AD-I-3339-83.

Az antifasiszta ellenállás bemutatása a kiállításon sem terelte el a figyelmet arról a szenvedésről, amelyet a fasiszmus az üldözöttekre, különösen a zsidókra mért. Ellenkezőleg, az *Auschwitz-album*nak a kiállításon szereplő képei és a budapesti tömegsírokról készült fényképek iszonyatos részletességgel mutatták be szenvedéseiket. A kiállítás összességében jelentőségteljes – noha nem egyedi – szerepet tulajdonított a zsidó népiértésnek, és a faji-politikai üldöztetés áldozatait nem hierarchikus módon jelenítette meg.

A kiállítás a morális és politikai felelősség kérdését egyszerre fogalmazta meg nemzeti és osztálykategóriákban. Természetesen hangsúlyozta az uralkodó elit politikai felelősségét, az antiszemitizmust azonban az állami propaganda, a faji törvényhozás, a zsidóellenes szervezetek és a társadalmi előítéletek együttes termékeként láttatta, és érzékeltette azt is, hogy a zsidóellenesség áthatotta a nem domináns társadalmi rétegeket is. A 32. tabló például az 1939-es, második „zsidótörvény” mellett egy fotót tartalmazott, amelyen ez a felirat látszott: „Menedékházunkat kizárólag keresztény származású vendégek látogathatják.” Mivel a jogi szabályozás ilyen korlátozásokat 1944 előtt nem vezetett be, a két kiállítási tárgy egymás mellé helyezése azt sugallta, hogy az alulról jövő kezdeményezések időnként felülmúlták vagy előrevetítették az állami szintű rendelkezéseket.⁴⁴ Szó sincs tehát arról, hogy a kiállítás kizárólag az uralkodó osztályokat tette volna felelőssé a zsidóság tragédiájáért.

A kiállítás készítői a magyar és a német felelősség kérdését is kiegyensúlyozottnak mutatták be. A kiállítás kitért arra, hogy a revíziós szándékok milyen szerepet játszottak a németbarát politikában és a zsidóellenes törvényalkotásban. A náci Németország szerepének bemutatása sem jelentette a helyi felelősség elhárítását; ellenkezőleg, a deportálásokat a német megszállás és a helyi törekvések együttes eredményeként, összességében pedig egy negyed évszázados zsidóellenesség tetőpontjaként ábrázolta.

A kiállítás hazai visszhangja jelentősnek mondható. A tárlat nem utazott ugyan, de az országos, regionális és felekezeti sajtó (zsidó és katolikus egyaránt) tudósított az előkészítéséről, majd megnyitásáról. Az utóbbi egybeesett a táborok felszabadításának évfordulóján, április 11-én rendezett nemzetközi megemlékezéssel, amelyen népes magyar küldöttség is részt vett. A nagyközönség egy – megválogatott – része utazhatott is: az IBUSZ a NÜB-bel együttműködésben már 1960 óta kínált szervezett zarándokutakat az oświęcimmi múzeumba.⁴⁵ Magyarországon elérhetőek voltak továbbá a központi és a magyar kiállítás katalógusai: Kazimierz Smoleń múzeumi vezetőjét 1966 és 1986 között többször is kiadták,⁴⁶ Horn Emil szerkesztésében pedig megjelent egy kisebb katalógus a magyar ki-

⁴⁴ Horn egy későbbi, 1977-es előadása egyértelművé teszi, hogy a történelmi múlt „színpadra állítóiként”, ahogy fogalmazott, a történelmi kiállítások rendezésekor mennyire tudatosan bántak a történelmi dokumentumok ilyen típusú szembeállításával. Lásd: Horn Emil: A történelmi kiállítások mint a történelmi publicisztika sajátos válfaja. MNM-AD-I-1145-78.

⁴⁵ Szécsényi 2018: 156.

⁴⁶ Smoleń 1966.

állításához.⁴⁷ Utóbbi a kiadványban szereplő fotókon és a sárga csillagot felidéző grafikai terven keresztül is hangsúlyozta a zsidó szenvedést.

Ahogy azonban az 1970-es években lassanként megjelent a holokauszt-émlékezet új koncepciója, az elterjesztésében kulcsszerepet játszó magyar szakemberek – elsősorban az 1979-es kiállítás rendezője, Horn Emil és munkatársa, Jalsovszky Katalin, aki az új kiállítás képanyagát válogatta – elégedetlenül tekintettek arra, ahogy az 1965-ös kiállítás a népiertást megjelenítette. Egy 1999-es, a Soá Alapítványnak adott interjúban Horn Emil beszélt a gyerekkoráról, amelyet Budapesten, asszimilált zsidó családban töltött, valamint a túléléséről és a háború utáni pályájáról.⁴⁸ Múzeumi munkájáról szólva elhatárolta magát az 1965-ös auschwitzi kiállítástól, azt állítva, hogy nem koncentrált eléggé a zsidók szenvedésére. Helyette az újabb, 1979-ben megnyílt kiállítást érezte magáénak, amely még az interjú idején is állt az Auschwitz–Birkenau Állami Múzeumban. Ez az újabb, harmadik auschwitzi magyar kiállítás valóban fordulópontot jelentett a pályáján, és megelőlegezte a posztoszocialista Magyarország első nagyobb szabású, szintén általa rendezett holokauszt-kiállítását (*A Holocaust Magyarországon*. Budapesti Történeti Múzeum, 1994). Azok a kiállítások, amelyeket az 1970-es évek első felében rendezett a sachsenhausen-i (1973), a ravensbrücki (1973) és a mauthauseni (1975) emlékhely számára, arról tanúskodnak, hogy az antifasiszta modell-től egészen addig nem fordult el, amíg az évtized végén az új auschwitzi kiállítás forgatókönyvébe bele nem fogott.⁴⁹

Szemben az 1965-ben megnyílt második kiállítással, az 1979-es kiállítás a legszorosabb értelemben holokauszt-kiállítás volt. Horn új kiállítási javaslata szerint a korábbi kiállításon szereplő sok „fotó és történeti dokumentum [...] nagy része nincs közvetlen kapcsolatban a témával”.⁵⁰ Mindez arra utal, hogy az új javaslat készítői radikálisan eltérő módon tekintettek az Auschwitzcal kapcsolatosan elbeszélendő történetre. Az új kiállítást Horn az *Auschwitz-album* anyagára építette, amelynek másolata, ahogy korábban láttuk, még 1961-ben került a Legújabbkori Történeti Múzeumba, a fotók egy részét pedig már az 1965-ös kiállításban is felhasználták. Most viszont az album képei kerültek a kiállítás középpontjába – ez a döntés pedig újraírta a kiállítás történeti hatókörét is.

Az 1979-es kiállítás forgatókönyve a bejáráttal szemben egy „óriási Európa-térképet” képzelt el, amely a „megszállt vagy csatlós országok zsidóságának

⁴⁷ Horn 1969.

⁴⁸ Emil Horn: Interview 48988, Tape 4, 23:10-24:25, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 1999.

⁴⁹ Lásd Horn Emil: A sachsenhauseni volt koncentraciósi tábor magyar kiállításának forgatókönyve. MNM AD–I–1160–74.; A ravensbrücki volt koncentraciósi táborban felállításra kerülő magyar kiállítás forgatókönyve. MNM AD–I–7810–2002; A mauthauseni volt koncentraciósi táborban felállítandó állandó magyar kiállítás tervezete. MNM AD–I–8440–2002.

⁵⁰ Az Oświęcimii Mártír-Emlékmúzeum magyar pavillonjában megrendezésre kerülő új állandó kiállítás tématerve. MNM AD–I–1649–80, 1.

sorsát” mutatja be „1944. március 19-ig”.⁵¹ Egy rövid szakasz beszámolt ugyan az „Auschwitzba vezető magyar útról” is, a kiállítás azonban főként 1944 eseményeire fókuszált, és a magyar zsidóság sorsát a holokauszt általános összefüggésébe illesztve mutatta be. Szemben az 1965-ös előzménnyel, az új kiállítás 1980-ban Budapestre utazott, ahol *Memento 1944* címmel nyílt meg a Munkásmozgalmi Múzeumban, mielőtt egy tucatnyi vidéki városba is továbbutazott volna.

Jalovszky Katalin, aki akkor a Munkásmozgalmi Múzeum muzeológusa volt, később pedig a Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának munkatársaként játszott fontos szerepet a magyarországi holokauszt fotográfiáinak kutatásában és archiválásában, egy nemrégiben készült interjúban felidézte, mennyire idejélműltnek tűnt számukra a korábbi kiállítás – esztétikai szempontból is.⁵² Az új kiállításon dolgozó szakemberek, Horn és Jalovszky egy új kiállítási stílusban hittek, amely a látogatónak a kiállítással mint esztétikai egységgel szembeni tapasztalatára épült, és amely a mai napig meghatározza a holokauszt-kiállítások esztétikáját, Jeruzsálemtől Washingtonon át Budapestig.

Az 1979-es kiállítás készítői nagyméretű fotónagyításokat és egy vagonat használtak arra, hogy egy immerzív térben átélhetővé tegyék a deportáltak sorsát. A forgatókönyv a kiállítás előcsarnokába például egy „óriási fogadófalat” javasolt: egy hátulról megvilágított vásznat, amelyre a kiállításról távozó nézők „állandóan mozgó” árnyéka vetült rá... Azaz a kiállítás sajátosan *esztétikai* tapasztalata a kiállításra érkező látogatókat „másodlagos tanúkká” kívánta avatni.⁵³ Nem meglepő, hogy Piros Tibor (1922–2010) grafikus, a kiállítás tervezője határozottan tiltakozott, amikor az előzetes egyeztetések során felmerült, hogy a korábbi kiállításon szereplő műalkotások bekerülhetnének az újba, mégpedig azért, mert „megbonthaták a kiállítás esztétikai összhangját”.⁵⁴

Noha az esztétikai és a konceptuális kérdések összefüggtek, az új kiállítások lektorait a formai aspektusok kevésbé foglalkoztatták. A Múzeum Tudományos Tanácsának belső vitái arról tanúskodnak, hogy a történészeket és múzeumi szakembereket a 1944-re koncentráló, szűk történeti fókusz aggasztotta. Kevesen voltak – különösen a koncepció első, 1978-as vitáján –, akik nem adtak hangot fenntartásuknak, miszerint az új koncepció esetleg azt sugallhatja, hogy az antiszemitizmus „német import” volt. Javasolták, hogy a kiállítás megfelelő részletességgel mutassa be az ellenforradalmi rendszer zsidóellenes jellegét, és az antifasiszta küzdelmek bemutatását is hiányolták. Itt ismét azt látjuk, hogy a kettő nem jelentett egymást kizáró követelményt. Ebben a tekintetben a Tudományos Tanács tagjai – így például Tamás István (1920–1989) muzeológus, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettese; Verő Gábor (1925–2014), a NÜB

⁵¹ Az auschwitzi kiállítás forgatókönyve (Horn-féle utolsó) és kiállítási fotóterve. MNM AD-I-1630-80, 3.

⁵² Kékesi Zoltán interjúja Jalovszky Katalinnal, 2020. május 20.

⁵³ LaCapra 2001.

⁵⁴ Emlékeztető a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Tudományos Tanácsának üléséről. 1978. december 18., MNM AD-I-1490-79, 5.

vezetőségi tagja és a Művelődési Minisztérium Közgyűjteményi Főosztályának főigazgató-helyettese; Szabó Ágnes (1922–2001) történész, a Párttörténeti Intézet munkatársa; Dávid Lajos (1926–1993) helytörténész, a Xántus János Múzeum igazgatója – az új javaslatot többnyire a korábbi koncepció alapján bírálták.⁵⁵

Horn Emil és munkatársai természetesen nem kívánták a Harmadik Birodalomra hárítani a felelősséget. A deportálások kapcsán mindkét kiállítás, a régi és az új is részletesen beszámolt a helyi elkövetők és állami szervek felelőségéről. Végző soron épp azért volt lehetséges (noha vitatott) az átmenet a régiből az újba, mert az előbbiben már jelen volt a zsidó szenvedés kodifikált és koherens elbeszélése.

A MAGYAR ZSIDÓK HARCA A HITLERIZMUS ELLEN: PÁRIZS

Mialatt Budapesten folytak az auschwitzi nemzetközi kiállítás új, 1965-ös magyar pavilonjának előkészítő munkálatai, a párizsi kiállítás szervezői megkeresték a magyar hatóságokat. A ma Mémorial de la Shoah néven ismert intézmény a náci rémtettek dokumentációs bizottságaként kezdte meg működését 1943-ban (Jelenkori Zsidó Dokumentációs Központ, Centre de documentation juive contemporaine, CDJC). Ez a funkciója 1956-ban bővült ki jelentősen, amikor felavatták Az Ismeretlen Zsidó Mártír Sírját (Tombeau du Martyr Juif Inconnu, TMJI). Az intézményegyüttes (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért: Mémorial) a hatvanas évek elejére nemcsak Franciaországban, hanem világszinten is befolyásos kutatóintézeté, emlékhelyé és múzeummá vált.⁵⁶ Az európai zsidó tragédiáról addig megrendezett számos nemzetközi kiállításuk közül az 1965-ös *Zsidók a hitlerizmus elleni harcban* két szempontból is a legjelentősebbnek mondható. Egyrészt a nemzetközi – és hangsúlyosan: a vasfüggönyön átívelő – együttműködés mértékét tekintve, másrészt a szervezők által a kiállításnak tulajdonított jelentőség szerint is, hiszen a tárlat a párizsi emlékhely állandó kiállítása lett. A nemzetközi kiállítás 16 országot foglalt magában, köztük Izraelt, illetve teret kapott a Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress, WJC) tevékenysége is. Az egyes szekciók kiállítási anyagait, összesen 180 panelt, 20 vitrint és 2000 fotót, dokumentumot és műtárgyat a részt vevő országok és hatóságok illetékes szervei gyűjtötték össze.⁵⁷

A keleti blokk hat országának részvétele történeti okokból létfontosságú volt, hiszen a náci zsidóüldözés legnagyobb mértékben ezt a régiót érintette. Ezen országokból olyan kiállítási anyagot kaptak a szervezők, amelyhez más úton nem juthattak volna hozzá. Országok és nem pusztán zsidó szervezetek együttműködése valósult meg: az egyik oldalon a Mémorial, amelynek a vezetői – zsidó származásuktól

⁵⁵ Emlékeztető a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Tudományos Tanácsának üléséről. 1978. december 18., MNM AD-I-1490-79; ill. Jegyzőkönyv a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Tudományos Tanácsának 1979. V. 9-i üléséről. MNM AD-I-1490-79.

⁵⁶ Jockusch 2012; Perego 2014; Heuman 2015.

⁵⁷ L'exposition 'Les Juifs dans la lutte contre L'Hitlerisme'. *Le monde juif* no. 2, avril-juin 1964, 29.

függetlenül – franciák voltak, a működéséhez pedig a francia kormány is hozzájárult; a másik oldalon pedig – így például magyar részről is – sokféle, korántsem kizárólag zsidó intézmény vett részt az együttműködésben (a magyar kiállítás esetében a Partizán Szövetség, az Országos Széchényi Könyvtár, a Párttörténeti Intézet és a Hadtörténeti Múzeum is). A szocialista országok részvétele ráadásul nem merült ki dokumentumok átadásában: hivatalos állami reprezentánsaik és az itteni zsidó szervezetek képviselői egyaránt meghívást kaptak az ünnepélyes megnyitóra, amellyel több esetben a legmagasabb diplomáciai szinten éltek is.⁵⁸

Magyarország részvétele ugyanakkor korántsem volt magától értetődő. A WJC-ben a Szovjetunió zsidóságának helyzete körül eszkalálódó hidegháborús ellentét ellene szólt az együttműködésnek egy nyugati antikommunista zsidó intézménnyel, amelyet a Joint Distribution Committee és a Claims Conference támogatott. A *Zsidók a hitlerizmus elleni harcban* című kiállításnak utóbbi a legbőkezebb támogatója volt: 50 ezer frankkal járult hozzá az előkészítési munkálatokhoz annak fejében, hogy a szervezők a Claims Conference programigazgatójának tanácsadó felügyelete mellett dolgoznak.⁵⁹ A kelet–nyugati együttműködés ellen szólt az is, hogy a kiállítás előkészítésére éppen az Adolf Eichmann elrablása és izraeli bíróság elé állítása keltette nemzetközi bonyodalmak idején került sor. Márpedig a Magyar Népköztársaság a nemzetközi színtéren vehemensen támadta a cionizmust, és nyíltan visszautasított minden együttműködést Izraellel. A kiállítási koncepció egyértelmű cionista felhangjai ellenére azonban a magyar hatóságok mégsem tudták visszautasítani, hogy együttműködjenek a párizsi intézménnyel. Az első pillantásra valószínűleg francia–magyar együttműködésnek a II. világháború közösen osztott antifasiszta öröksége biztosított legitimációs alapot és kulturális jelentőséget mindkét résztvevő fél számára.

A francia kezdeményezés egyértelműen antifasiszta természetű volt, amennyiben a népeknek/nemzeteknek a közös náci ellenség ellen viselt hősiességüket a nemzetközi harcot vitte színre (lásd a kiállítás címváltozatait: „contre l’Hitlerisme”, „contre Hitler et nazisme”). Az „antifasiszmus” fogalma hidegháborús okokból hiányzott a kiállítás szervezőinek szókészletéből. Nyugati nézőpontból a fasiszmus és antifasiszmus fogalmait a kommunista blokk ágensei túlhasználták, amikor történeti földrajzi kontextushoz, azaz a Harmadik Birodalomhoz szorosán nem köthető módokon alkalmazták; esetenként pedig egyenesen visszaéltek velük, mint például a Német Szövetségi Köztársaság „re-fasizálódása” elleni kampányokban.⁶⁰ Ugyanakkor a történetileg és földrajzilag kötött „Hitler-ellenes/nácizmusellenes” fogalom a franciák szókészletében elég általános volt ahhoz, hogy ne csak a Harmadik Birodalom diktátora elleni küzdelemre utaljon, hanem a szövetségesei, mi több, az általa képviselt program, világnézet ellen viselt harcra is.

A Mémorial diskurzusa tehát anélkül volt antifasiszta, hogy használta volna a fasiszmus fogalmát. Szerkezetét tekintve, implicit módon volt antifasiszta.

⁵⁸ Heuman 2015: 137–139.

⁵⁹ Perego 2007: 130.

⁶⁰ Lemke 1993; Weinke 2002.

A háború közös antifasiszta örökségére hagyatkozott, amikor a kiállítás tárgyául a közös küzdelmet jelölte meg, amely nemzetközi (internacionalista, a népek összefogása a közös ellenéggel szemben), egyetemes (morális jelentősége van az egész emberiség számára), integratív (befogadó a zsidók és a nem zsidók számára egyaránt) és rasszizmusellenes. A kiállítás címe a közös antifasiszta küzdelemre utal, amelyben más népek mellett a zsidók is részt vettek. A katalógushoz írt előszavában Isaac Schneersohn (1879/81–1969), a CDJC alapítója és elnöke arra figyelmeztetett: „Semmi sem maradhat ki vagy felejtődhet el mindabból, ami az ellenállás eposzát adja, amely egyesítette minden ember, minden vallásfelekezet és minden ország ellenállását, amelyek harcot indítottak a Bestia uralma ellen.”⁶¹ Bernard Mark (1908–1966) történész, a varsói Zsidó Történeti Intézet igazgatója⁶² a kiállítás katalógusához írt Bevezetőjében így fogalmaz: soha a diaszpóra 2000 éves történetében nem harcoltak a zsidók olyan bátran, mint „a zsidók és az egész emberiség halálos ellensége ellen viselt legutóbbi háborúban”. Nem véletlen, hogy a kommunista Mark cionista bevezetője fémjelzi a katalógust: a lengyel zsidó intézet igazgatója egy munkatársával együtt szorosan együttműködött a párizsi szervezőkkel a kiállítási koncepció kidolgozásában.⁶³

A Mémorial nem kommunista antifasiszmusa korántsem jelentette, hogy a zsidó szenvedést elhallgatták volna. Ellenkezőleg: ennek bemutatását a náci megszállás alatt Schneersohn elsőként említette a kiállítás három fő célkitűzése között. Mark szerint a zsidó hozzájárulás a közös antifasiszta küzdelemhez a zsidók nemzeti újjászületéséhez fűződő jogát volt hivatva demonstrálni a szabad és egyenlő nemzetek egyetemes családjához való csatlakozás jegyében, illetve ellensúlyozni a zsidókról alkotott képet, amely szerint kizárólag a náciizmus passzív áldozatai lettek volna.⁶⁴ Ez utóbbi elképzelés Schneersohn szerint a zsidó ellenállás figyelmen kívül hagyását jelenti.⁶⁵ Cionista felhangjai ellenére, vagy talán éppen amiatt a kiállítás a szervezők tudatos fellépését tükrözte az áldozatközpontú emlékezeti narratíva ellen, amelyet a jeruzsálemi per, különösen pedig Hannah Arendt nyújtotta értelmezése népszerűsített.⁶⁶ Schneersohn, Mark és munkatársaik helyre kívánták állítani a zsidók egyenlő státuszát a nemzetek között, hiszen jelentős számban csatlakoztak „a nagy náciellenes koalícióhoz”.⁶⁷ A kiállítás tehát nem a zsidó és nem zsidó szenvedés közötti különbségre helyezte a hangsúlyt, hanem a zsidók egyenlő státuszára a közös küzdelemben.

A kiállítás második célkitűzése az volt, hogy bemutassa, a zsidók különösen nehéz körülmények között harcoltak „hóhéraik ellen”,⁶⁸ hiszen „kettős halál”

⁶¹ Schneersohn 1965: 7; vö. Mark 1965.

⁶² Markról lásd Kichelewski 2010.

⁶³ Vö. Stach 2016.

⁶⁴ Mark 1965: 14.

⁶⁵ Schneersohn 1965: 6.

⁶⁶ Azouvi 2012: 296–301.

⁶⁷ Mark 1965: 11.

⁶⁸ Schneersohn 1965.

fenyegette őket: zsidóként és ellenállóként.⁶⁹ A hősiesség és az áldozatiság közötti egyensúly problémáját Schneersohn abban látta, hogy a zsidó mártírium felkavaró képei azáltal, hogy az ellenállás helyett a szenvedésre helyezik a hangsúlyt, csak erős érzelmek felkeltésére alkalmasak a látogatókban, anélkül, hogy tiszteletet ébresztenének bennük az áldozatok iránt.⁷⁰

Végül, harmadik célkitűzésként, a kiállítás különös figyelmet kívánt szentelni az „igazaknak”, akik nem zsidóként mentették üldözött ember- és tiszteisaikat, és akiknek tettei a koncepció szerint az ellenállás egy formájaként értelmeződtek.⁷¹ A kiállítási koncepció az ellenállási formák hierarchikus fokozatait különböztette meg. Leginkább a fegyveres harcot értékelte, amelyen belül megkülönböztette a zsidók csatlakozását a nemzeti ellenállási mozgalmakhoz, illetve a legmagasabb morális státuszú kollektív zsidó fegyveres harcot.

A magyar hatóságok nem alaptalanul tekintették nemzetközi antifasiszta kiállításnak a francia kezdeményezést. Marius Moutet, a TMJI Világbizottságának tiszteletbeli elnöke 1963. március 14-én lépett kapcsolatba a magyar külügyminiszterrel, majd másnap a minisztérium kulturális attaséjával. A küldemény egy levelet, a francia intézményről szóló ismertető Jegyzéket és a kiállítás tervét három pontban felvázoló Emlékeztetőt tartalmazott, hogy sorvezetőül szolgáljon a dokumentumok összegyűjtéséhez.⁷² Moutet a CDJC-t a „német barbárság történetét” őrző hatalmas levéltárként jellemezte, az emlékhelyet pedig a „náci üldöztetés szörnyű tragédiájára” emlékeztető intézményként. Különböző módokon, de mindkettő azért küzd, írta, hogy „a náci és fasiszták szörnyű rémtettei, amelyeket egész Európában a hitleri uralom idején” követtek el, nehogy feledésbe merüljenek.

Ez a bemutatás a zsidó ellenállást a közös antifasiszta küzdelembé ágyazta. Az Emlékeztető első pontja felvázolta a zsidó ellenállás narratíváját, amely 1933-ban kezdődik sajtópropagandával, tiltakozó demonstrációkkal, illetve a német áruk bojkottjával, majd az egyéni és kollektív ellenállás különféle formáival, a zsidók részvételével teljeseedik ki a szervezett nemzeti ellenállásban, illetve az ellenállás voltaképpeni zsidó szervezeteiben. „A zsidó nép így harcolt a nácizmus ellen, és járult hozzá a szövetségesek győzelméhez.” A második pont a nem zsidók, az „igazak”, a „nemes és igaz lelkek” ellenállását fogalmazta meg, azaz a zsidók mentését és segítését. A harmadik pont pedig a „zsidó élet feltámadását” idézte fel a katasztrófa után. Ékes bizonyítékeként annak, hogy hősiesség és szenvedés nem zárja ki egymást, a Jegyzék kifejezésre juttatta, hogy a kiállítás be kívánja mutatni „hatmillió testvérünk teljes kiirtását minden szenvedésükkel és hősiességükkel” együtt.

Moutet felhívását a kiállítási részvételre, illetve a szükséges dokumentáció összegyűjtésével kapcsolatos közbenjárásra a minisztérium válasz nélkül hagyta.⁷³ E demonstratív közömbösséggel élesen szemben állt a dokumentációban

⁶⁹ Mark 1965: 12.

⁷⁰ Schneersohn 1964–1965.

⁷¹ Schneersohn 1965.

⁷² MNL OL XIX-A-21-a-K-2-31/1963. Vö. Lés préparatífs, 1964.

⁷³ Sós Endre Feljegyzése, 1963. július 5., MNL OL XIX-A-21-a-K-2-61a/1963.

voltaképpen érintett magyar szervek elkötelezettsége és elhivatottsága. A Magyar Izraeliták Országos Képviselete (MIOK) nevében Sós Endre elnök a francia kezdeményezésben való részvétel mellett érvelt az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) számára írt, március 18-i feljegyzésében. Hivatkozva Schneersohn „mai napon hozzánk eljuttatott levelére” hangsúlyozta, hogy a kiállítás iránt világszerte nagy érdeklődés mutatkozik, a Volt Szovjet Frontharcosok Bizottsága már biztosította a francia szervezőket arról, hogy részt vesznek az anyaggyűjtésben, illetve, emléketetett Sós, „az előző párizsi kiállításokon is részt vettünk”.⁷⁴

A magyar zsidó hitközség és a párizsi zsidó intézmény együttműködése ekkor már majdnem évtizedes múltra tekintett vissza. A TMJI Világbizottságának 1956. júniusi felkérése nyomán⁷⁵ országos szintű anyaggyűjtés kezdődött, hogy a Párizsban felavatandó emlékhely számára megküldhessék a magyar zsidóság tragédiájának állomásait és veszteségeit bemutató, a sírboltban elhelyezendő ún. megillát, a magyarországi mártíremlékművekről készült fényképalbumot és mártírnévsort, illetve az állandó kiállítás számára gyűjtött dokumentációt.⁷⁶ Az 1961-ben megnyílt, *Élet és lázadás a varsói gettóban és a keleti országok gettóiban* című nemzetközi kiállításához szintén érkezett Budapestről dokumentációs anyag, a megnyitón pedig Sós Endre vezetésével magyar delegáció is képviseltette magát.⁷⁷

1965-ös Feljegyzésében a MIOK elnöke jelezte az ÁEH számára, hogy a párizsi szervező bizottság ezúttal is meghívta a magyar zsidóság delegációját, hogy személyesen vegyenek részt a „nemzetközi antifasiszta jellegű kiállítás” ünnepélyes megnyitóján és a kapcsolódó rendezvényeken. Hozzáette ugyanakkor: „Sajnos nem egészen könnyű az anyag magyarországi részének összeállítás, mert – valljuk be őszintén – a magyarországi antifasiszta zsidó ellenállás nagyon jelentéktelen volt.”

Április 23-án Sós szóbeli engedélyt kapott az anyaggyűjtésre, amelybe a hitközség mellett bekapcsolódott a Párttörténeti Intézet, az Országos Széchényi Könyvtár és a Hadtörténeti Múzeum is.⁷⁸ Végül összesen kilenc tabló készült el, amelyeket július 10-én küldtek ki Párizsba.⁷⁹ A Külügyminisztérium 1963. december 6-i tájékoztatása szerint azonban a MIOK „Az Állami Egyházügyi Hivatal segítségével 10 tablót állított össze és juttatott el Párizsba.” Ebből kilenc

⁷⁴ Feljegyzés, 1963. március 18., MNL OL XIX-A-21-a-K-2-31/1963.

⁷⁵ Isaac Schneersohn június 6-i felkérő levelét lásd Milev VI-6, 34. doboz: MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban (1956), illetve Sós 1962.

⁷⁶ Jelentés dr. László főtitkár úrnak, Az Ismeretlen Zsidó Vértanú párizsi emlékkiállítására küldendő magyar dokumentációs anyag, Budapest, 1956. szeptember 9. Milev, VI-6, 34. doboz: MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban (1956).

⁷⁷ Megérkezett Párizsba a fasiszta idők zsidó gettóiról szóló kiállítás magyar anyaga. *Új Élet* 1961. október 1., illetve A Magyar zsidóság képviselőinek párizsi látogatása. *Új Élet* 1961. december 1. Az együttműködés dokumentumait lásd MNL OL XIX-A-21-a-K-2-14, a, b, c, d, e/1-61.

⁷⁸ Kézzel írt feljegyzések Sós március 18-i Feljegyzésének hátoldalán, MNL OL XIX-A-21-a-K-2-31/1963.

⁷⁹ Lásd Sós Endre 1963. július 5-i Feljegyzése hátoldalán, MNL OL XIX-A-21-a-K-2-61a/1963.

a zsidó részvételről szól az ellenállási mozgalomban: fényképmásolatok a Honvédelmi Minisztérium jelentéseiből, melyek zsidó munkaszolgálatosok vasútronállításáról szólnak; újságcikkek, melyekben „a magyar szellemi élet kiemelkedő képviselői nyilatkoznak a hitlerizmus, a nácizmus ellen”; illegális és legális röpiratok fotókópiái; és „a világ haladó egyéniségeinek fényképei, akik szót emeltek a magyar zsidóság érdekében”. A tizedik tabló Magyarország térképét mutatta be a visszacsatolt területekkel együtt, amelyen az internálótáborokat, gettókat, munkaszolgálatos gyűjtőhelyeket tüntették fel, „s a Magyarországról a fasiszmus éveiben elhurcolt 600 000 magyar zsidó eredeti tartózkodási helyét”. A KÜM jelentése hangsúlyozza, hogy ebbe „az akkor visszacsatolt területek zsidó lakosai is beleértendők”.⁸⁰

A magyar delegáció kiküldésének kérdésében korántsem volt ennyire gördülékeny az ügymenet. Az ÁEH információt kért a Külügyminisztériumtól a többi szocialista ország és a Szovjetunió álláspontjáról, illetve az 1961-es delegáció szerepéről. A kiállítás szervezőiről a párizsi magyar követség útján a Francia Kommunista Párt zsidó újságjának, a *Presse nouvelle*-nek a főszerkesztőjétől kért felvilágosítást, aki óvatosságra intett, mondván, a szervezőbizottság tagjai erősen szocialistatábor-ellenes cionisták, a francia zsidóság jobbszárnyához tartoznak, ráadásul „[é]ppen azok a személyek a vezetői, akik a háború alatt többé-kevésbé együttműködtek a németekkel”.⁸¹ Mivel a követség jelentése jóval az után készült el, hogy a kiállítási anyagot kiküldték, a benne megfogalmazott ajánlásokat nem vették tekintetbe. Időközben a delegáció ügyében is döntés született, pontosan meghatározott politikai feladatkörrel: „A követséggel szoros kapcsolatban a kiutazó személynek mindent el kell követnie annak érdekében, hogy a kiállítást ne használják fel a szocialista tábor, elsősorban a SZU ellen.”⁸² Végül is a magyar delegáció párizsi látogatása Sós vonakodása miatt hiúsult meg, aki 1964. december 14-i feljegyzésében kijelentette: egyedül semmiképp sem utazik Párizsba, „nem vállalván azt, hogy külföldi cionisták, mint egyedül lévőt, könnyebben inzultálhassanak”. Ha mindenképp szükséges, legalább kétagú delegáció kiküldését kérte.⁸³ A kiállításmegnyitón Magyarországot végül a párizsi nagykövét képviselte.

A cionista Schneersohn, aki 1920-ban a bolsevikok elől menekült Oroszországból Franciaországba, 1964. április 2-án a Magyar Partizán Szövetséghez (MPSZ) fordult további kiállítási anyagokért. Express küldeményében arról tájékoztatott:

⁸⁰ A jelentést az ÁEH tájékoztatása alapján készítették. Lásd Zádor Endre I. o. köv. titkár a Nagykövetségnek, 1963. december 6., MNL OL XIX-J-1-j-007866-Vegyes-1945-64/1963, 333.d.

⁸¹ Másolat. Ismeretlen zsidó mártír emlékmű bizottság kiállítása, 1963. július 29. MNL OL XIX-A-21-a-K-2-31a/1963.

⁸² Újlaki Kálmán KÜM II. oszt. köv. tanácsos levele Straub István ÁEH oszt. vez. hely. számára, 1963. augusztus 15. MNL OL XIX-A-21-a-K-2-31b/1963.

⁸³ Sós Endre, Feljegyzés, 1964. december 14. MNL OL XIX-A-21-a-K-2-150/1964.

„A Budapesti Izraelita Hitközség elég nagy anyagot bocsátott a rendelkezésünkre a zsidók magyarországi üldöztetéséről, mind a német megszállás előtti, mind utáni időből. Ugyanakkor nagyon kevés anyagot kaptunk a zsidóknak a magyar partizánmozgalomban való részvételéről. Továbbá, egyáltalán nincs anyagunk magáról a magyar ellenállásról.”

Jól láthatóan Schneersohn szeme előtt nem egy zsidó kiállítás képe lebegett, hanem egy olyan tárlaté, amely a náciellenes nemzetközi összefogásról és küzdelemről szól, amelyben tehát a magyar nemzeti ellenállás (zsidó és nem zsidó résztvevőkkel egyaránt) éppúgy helyet kap, mint a zsidóüldözés. A kiállítás tematikai egyensúlya érdekében konkrét kéréseket fogalmazott meg az MPSZ számára. Egyrészt fényképeket kért a magyar nép harcáról az 1939 és 1945 közötti náci elnyomás ellen és a felszabadulásra vonatkozó anyagokat, másrészt fényképeket a zsidók részvételéről a magyar partizánmozgalomban Magyarországon és külföldön egyaránt, harmadrészt röpcédulákat, a demokratikus szervezetek illegális újságjainak fotokópiáit, s „ha lehetséges, olyan anyagot, amely megmutatja a német megszállók rasszizmusával szembeni állásfoglalást”.⁸⁴ A szemléleti különbségeket jól mutatja, hogy a levél magyar fordításán tollal bejelölték az első és a harmadik kategóriát, a következő megjegyzéssel: „Ilyen anyagunk van, nem tudjuk és nem akarjuk megállapítani, hogy ki zsidó.” Több levélváltást követően végül kilenc fényképet és negatívjaikat küldte ki az MPSZ június végén Párizsba. Schneersohn megkeresése újabb bizonyítéka a francia kezdeményezés antifaszizmusának, hiszen a zsidó ellenállást a nemzeti mozgalmak mellé helyezve igyekezett bemutatni, a nemzetközi Hitler-ellenes harc keretében.

A párizsi kiállítás magyar szekciója hat panelből és egy vitrinből állt.⁸⁵ A kiállítási anyagot szervező narratíva a harmincas évek végétől indult. Az 1. és 2. panel „Társadalmi és kulturális ellenállás” címmel zsidó intézmények nyilvános tiltakozási akcióit dokumentálta; munkaszolgálatra a keleti frontra behívott zsidókat mutatott be, az olimpiai bajnok kardvívó Petschauer Attila történetét ismertette, illetve egy munkaszolgálatos csoportét, amelynek sikerült a szovjet partizánokhoz csatlakoznia; bemutatót egy jelentést a „magyar zsidó munkások” szovjet partizánoknak nyújtott támogatásáról; egy lengyel zsidó menekültek számára létesült iskolát; továbbá a magyar zsidó hitközség szolidaritási felhívásait, valamintcionista publikációkat.

Az „Elnyomás és embermentés” című 3. és 4. panel a német megszállást, az üldöztetést, a gettókat – és a mentési kísérleteket mutatta be; prezentálta a német és magyar legfőbb gyilkosok fényképét; a pesti gettót létesítő rendeletet és a kijelölését bemutató térképeket; fényképeket sárga csillaggal megjelölt értelmiségiekről, zsidók munkaszolgálatra, deportálásba, gettóba kényszerítéséről; hamis

⁸⁴ Lásd a teljes levelezést MNL OL XXVIII-M-21 1. állag, 1964. 1. ő. e., 223–238.

⁸⁵ *Les Juifs* 1965: 58–59.

mentési papírokat; a mentési kísérletekkel foglalkozó német dokumentumokat,⁸⁶ például Edmund Veesenmayer 1944. június 26-i jelentését a Schulz–Horowitz–Bartók hálózatról vagy a nürnbergi per archívumából a Bence Gyula orvosprofesszor körüli csoportról; a mentés különféle résztvevőiről; azokról, akik Tito partizánjaihoz igyekeztek csatlakozni; a partizánokhoz az északi határon csatlakozó zsidókról; közzétette egy német katona kivégzésének bejelentését, aki segítette a zsidók Romániába menekülését; végül olyan magyarokét, akiket a nyílt utcán gyilkoltak le, mert zsidókat bújtattak.

Az 5. panel, „Az utolsó állomás”, Auschwitzot mutatta be, és hét fényképet közölt a magyar deportáltak érkezéséről, minden bizonnyal az ún. *Auschwitz-album*-ból. A 6. panel, „A nemzetközi nyomás véget vet a deportálásnak”, V. Gusztáv svéd király közbenjárását dokumentálja, a Raoul Wallenberg-hálózat működését, végül a semleges országok követségeinek, illetve a Vöröskeresztnek a tevékenységét.

Ez a narratíva nemcsak a magyar zsidók tragikus sorsát mutatja be a politikai, társadalmi és gazdasági megbélyegzéstől a jogi, majd fizikai kizárásig, végül a fizikai megsemmisítésig, hanem a kiállítási koncepcióhoz hűen a mentési kísérletekről is számot ad, méghozzá személyes történeteken keresztül. A Mémorial archívumában őrzött fotók tanúsága szerint a kiállítás szörnyű részletességgel ábrázolta a zsidó szenvedést: munkaszolgálat, Kamenyec-Podolszkij, sárga csillag, gettók, deportálás, budapesti vérengzések a nyilas uralom alatt, köztük az 1945-ös budai exhumálások felkavaró képeivel.⁸⁷ A fotók által megjelenített zsidó áldozatiságot ugyanakkor történeti dokumentumok ellensúlyozták, amelyek az ellenállás számos formájáról és tapasztalatáról tettek tanúbizonyságot. A (főleg) magyar elkövetőkön és (főleg) zsidó áldozatokon túl a narratíva főhősei a mindennapi emberek: olyan zsidók, akik elutasították, hogy sárga csillagot viseljenek, szabotálták a náci háborús ipart, antifasiszta propagandát folytattak, csatlakoztak a partizánokhoz, fegyvert fogtak a német és magyar nácik ellen, illetve olyan nem zsidók, akik bújtatták vagy egyéb módon segítették az üldözötteket. A szoroson vett magyar narratíva kudarcos, hiszen a deportálások leállítását a nemzetközi nyomás kényszerítette ki. A vitrin, egyfajta katartikus végpontként, a kiállítási anyagból amúgy valószínűleg hiányzó kollektív és fegyveres zsidó ellenállást mutatta be. „A magyar zsidókat segítő erez-izraeli ejtőernyősök” című részleg Szenes Hannával foglalkozott, illetve két palesztinai ejtőernyős letartóztatását dokumentálta; ezenkívül a *Die Lage* című náci újság cikkein keresztül tudósított a deportáltak számáról és a Budapesten életben maradtakéről; a deportálások ellen tiltakozó

⁸⁶ Lásd a Magyar szekció dokumentumainak listáját, Centre de documentation de la Mémoire de la Shoah, Hongrie, CCCIII.

⁸⁷ A Mémorial de la Shoah archívumában két gyűjteményben őrzött magyar fotográfiák származástörténete nem ismert (73 fénykép a CCCII 1–CCCII 16–16 jelzeten, illetve 54 fénykép a CCCIII 18–1–CCCIII 21–30 jelzeten). Gyanítható, hogy országonkénti bontásban, össze-sítve őrzik a képanyagot, ezért a magyar gyűjteményekben az 1956-tól kezdve rendelkezésre bocsátott összes fotó helyet kapott. Vö. MILEV VI-6, 34. doboz: MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban (1956).

semleges sajtó cikkeit szemlélte; végül az angol egyenruhában elfogott ejtőernyősök kivégzésére adott utasítást mutatta be.

A párizsi kiállításmegnyitó mind nemzeti, mind nemzetközi összefüggésben jelentős eseménynek bizonyult, ahol nemcsak a francia kormányzat képviseltette magát hivatalosan, hanem a részt vevő országok zsidó és nem zsidó szervezeteinek diplomáciai küldöttségei is. Schneersohn nagy sikerként könyvelte el a kiállítást, amely „rendkívül nagy hatást gyakorolt mind a zsidó, mind a nem zsidó sajtóban, a franciában és a külföldiben egyaránt, csakúgy, mint a rádióban és a televízióban”.⁸⁸ E külföldi sajtóval kapcsolatos kijelentése valószínűleg nem a magyar visszhangra vonatkozott. A magyar sajtóban egyedül az *Új Élet* rövid tudósítása adott hírt a kiállításról, ami a gettókról szóló 1961-es tárlattal foglalkozó, illetve a magyar delegációval kapcsolatos bőséges sajtóanyaghoz képest szerénynek mondható.⁸⁹ Az auschwitzi pavilonnal ellentétben a párizsi kiállítás a szervező intézménnyel együtt sokkal inkább zsidó, mint nemzeti keretben értelmeződött, így a zsidó ügyekre fenntartott sajtó számolt be róla.

Az 1965-ös párizsi kiállítás az egyik utolsó nagyszabású kísérlet a II. világháború antifasiszta örökségének helyreállítására. Ezen emlékezeti rezsim a nemzetközi összefogáson alapuló ellenállás eszméjéből merítette morális jelentőségét, legitim helyet biztosítva a sajátos zsidó tapasztalatnak. Egy új, a zsidó szenvedés egyediségén alapuló emlékezeti rezsim többé-kevésbé ugyanekkor volt születőben.⁹⁰ A holokauszt egyetemes eszméjén alapuló emlékezeti rend a nyolcvanas évekre végérvényesen háttérbe szorította a háború antifasiszta örökségét. Claude Lanzmann 1985-ös, *Shoah* című filmje az emlékeztettörténet új korszakának adott nevet, amelyet 2005-ben, az akkor már fél évszázada működő Ismeretlen Zsidó Vártnú Emlékműve is felvett.

* * *

Történeti vizsgálódásunk nem a holokauszt emlékezetére irányult. Azt állítottuk, hogy a II. világháború antifasiszta emlékezete a múlt reprezentációjának és morális jelentőségének különálló kulturális rendjét képviselte. Amellett érveltünk, hogy a transznacionális, esetünkben pán-európai történeti fejleményként értett antifasizmus sajátos utakat nyitott meg a zsidó népiértékekről szóló legitim megemlékezés számára. Közös cselekvési alapot nyújtva lehetővé tette mind „Keleten”, mint „Nyugaton”, hogy állami és nem állami szereplők együttműködjenek és együttérezzenek. E kulturális és morális antifasizmus közös hivatkozási alapot jelentett a hidegháború megosztottságai ellenére. Az ideológiai szembenállás mindkét oldala torzította ezt az örökséget, ami miatt az antifasizmus a kommunizmussal azonosult. Míg Nyugaton az antifasizmust a totalitarizmus manipulatív ideológiájaként láttatták és leplezték le (elfeledve feltenni a kérdést, vajon miből fakad legitimációs ereje), addig Keleten nemcsak az elnyomás minden formáját

⁸⁸ Perego 2007: 129.

⁸⁹ Megnyílt Párizsban a zsidó ellenállási kiállítás. *Új Élet* 1965. február 15.

⁹⁰ Nord 2020.

bélyegezték fasizmusnak, hanem a hidegháborús ellenfeleket is (elfeledtetve ezzel a politikai erőszak történeti formái között valóban meglévő közös pontokat).

Az antifasiszta emlékezet tette lehetővé, hogy a kommunista Magyarország szereplői együttműködjenek nemcsak a „baráti” Lengyelország, hanem egyidejűleg az antikommunista Franciaország szereplőivel is. Sem a párizsi kiállítás nem volt egyszerűen „nyugati” és antitotalitárius, sem pedig az oświęcim kiállítás „keleti” és kommunista. Mindkettő, eltérő módon, antifasiszta volt. Mindkét helyszínen a szenvedés és az ellenállás történeteit vitték színre anélkül, hogy a „mártír” általános fogalmába gyömöszölt üldözött csoportok sajátosságaira csupán egy tömegben (*en masse*) hivatkoztak volna.

Elemzésünk alapján úgy tűnik, hogy a szóban forgó antifasiszta emlékezeti moralitásnak négy megkülönböztető jegye volt. Először, a nemzetek/népek összefogását jelentette meg, nem korlátozódva a politikai baloldalra vagy a geopolitikai „Keletre”. Ennélfogva az emlékezetmunka nemzetközi vállalkozás volt, amely magába foglalt nemzeti intézményeket csakúgy, mint nemzetközi ernyőszervezeteket Európa- és világszerte. A zsidó nép, vagy egyenesen a zsidó nemzet, legitim és egyenlő helyet kapott a háborús antifasiszta szövetség emlékezetében. Másodszor, az antifasizmus befogadó volt minden áldozati csoport iránt.⁹¹ Sem a kommunista, sem az antikommunista szereplők nem voltak immúnisak arra, hogy a politikai üldöztetést a fajinál morálisán előbbre helyezték, és ezáltal lebecsülik a zsidó népirtást (jól ismert példa erre David Rousset „szakértő tanú” mozgalma).⁹² Ugyanakkor, ahogy arra esettanulmányunk is rámutatott, az áldozati kategóriák közötti hierarchia érvényesítése korántsem volt alkotóeleme az antifasiszta örökségnek. Sokkal inkább a hidegháborús ideológiai és politikai küzdelmek következménye volt. Harmadszor, az antifasiszta emlékezet egyetemes érvényű volt, amennyiben a fasizmus az egész emberiség elleni legsúlyosabb gaztettet jelentette meg. Így tehát az antifasizmus „morális univerzáléja”⁹³ nem a zsidó tragédia egyediségén, hanem a humanizmuson alapult: egy nép kiirtása az összes nép közös ügye. Ily módon a zsidó népirtás a fasizmus emberiségellenes gaztetteinek példászerű eseteként jelent meg. Végül, negyedszer, az antifasiszta emlékezet feltételezte a rasszizmusellenességet. Ez az álláspont a zsidóellenes rémtetteket a rasszizmus megnyilvánulásaiként ítélte el, ugyanakkor következetesen visszautasított mindenfajta faji kategorizálást (népeket, elkövetőket vagy áldozatokat illetően egyaránt).

⁹¹ Vö. Lagrou 1999: 285.

⁹² Lásd Kuby 2019: 93–108. David Rousset (1912–1997), a francia trockista párt (Nemzetközi Munkáspárt, POI) egykori alapító tagja (1936), a buchenwaldi tábor túlélője és a *Koncentrációs univerzum* (*L'Univers concentrationnaire*, 1946) című könyv szerzője 1950-ben hozta létre a Koncentrációs Rendszer elleni Nemzetközi Bizottságot (Commission internationale contre le régime concentrationnaire – CICRC), amely elsősorban a szovjet táborrendszerrel, a Gulággal szemben lépett fel (de elítélte például az algériai francia elnyomást is), és a náci koncentrációs táborok túlélőit a „koncentrációs rendszerek” és a megélt áldozati tapasztalatok vélt azonossága nevében mozgósította, „szakértő tanúkként”. Kuby 2019: 43–44, 60–61.

⁹³ Alexander 2014.

A II. világháború jelentése és jelentősége körüli hidegháborús küzdelmek ezen „antifasiszta emlékezeti minimum” háttere előtt bontakoztak ki. A definíciós harcok középpontjában a fasizmus fogalma állt, amelyet a kommunisták, mind „Keleten”, mind „Nyugaton”, igyekeztek saját céljaiknak megfelelően alakítani, míg az antikommunisták inkább elkerülték, és helyette nácizmusról és hitlerizmusról beszéltek. E vasfüggönyön átívelő vita közös antifasiszta keretének összeomlása a hetvenes években helyet biztosított a morális univerzalizmus egy eltérő formájának, a holokauszt emlékezetének, amely a hatvanas évek óta kialakulóban volt.⁹⁴ Bár ez az átmenet először a nyugati világban öltött intézményes formát, Kelet-Európában is érezte hatását, ahol a politikai rendszerek továbbra is az antifasiszta emlékezettel legitimálták magukat. Ahogy azonban az Auschwitz–Birkenau Állami Múzeum 1979-es magyar pavilonjának esete ékesen tanúsítja, az antifasizmus morális jelentősége már jóval 1989 előtt pusztulásnak indult.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 XXVIII-M-21 Partizán Szövetség, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége
 1945–1988.
 XIX-A-21 Állami Egyházügyi Hivatal 1951–1989.
 XIX-J-1 Külügyminisztérium 1862–1995.
- Magyar Nemzeti Múzeum (MNM)
 Történeti Adattár.
- Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MILEV)
 VI-6 Tematikus iratválogatások 1956.
- Centre de documentation du Mémorial de la Shoah
 CCCIII Hongrie.
- Państwowe Muzeum Auschwitz–Birkenau (PMAB)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agocs, Andreas 2017: *Antifascist Humanism and the Politics of Cultural Renewal in Germany*. Cambridge University Press, Cambridge–New York. DOI: 10.1017/9781316084106.
- Alexander, Jeffrey C. 2014: Holokauszt és trauma: Morális univerzalizmus Nyugaton. (Ford. Fáber Ágoston, Gyimesi Zoltán, Szász Anna Lujza) In: Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 66–148.
- Apor Péter 2014: *Az elképzelt köztársaság: a Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.

⁹⁴ Nord 2020.

- Azouvi, François 2012: *Le mythe du grand silence: Auschwitz, les Français, la mémoire*. Gallimard, Paris.
- Bezsenyi, Tamás – Lénárt, András 2017: The Legacy of World War II and Belated Justice in the Hungarian Films of the Early Kádár Era. *The Hungarian Historical Review* (6.) 2. 300–327.
- Bohus, Kata 2015: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *The Hungarian Historical Review* (4.) 3. 737–772.
- Cesarani, David 2014: A hallgatás mítoszának megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására. (Ford. Gyuris Kata.) In: Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 261–287.
- Cesarani, David – Sundquist, Eric J. (eds) 2012: *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. Routledge, London–New York.
- Christofferson, Michael Scott 2004: *French Intellectuals Against the Left: The Antitotalitarian Moment of the 1970's*. Berghahn Books, New York.
- Cohen, Boaz – Lawson, Tom (eds) 2015: Survivor Historians and the Holocaust (special issue). *Holocaust Studies* (21.) 1–2. 1–119. DOI: 10.1080/17504902.2015.1062265.
- Copsey, Nigel 2010: Preface: Towards a New Anti-Fascist “Minimum”? In: Olechnowicz, Andrzej – Copsey, Nigel (eds): *Varieties of Anti-Fascism Britain in the Inter-War Period*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, xiv–xxi. DOI: 10.1057/9780230282674
- Diner, Dan 1996: On the Ideology of Antifascism. *New German Critique* 67. 123–132. DOI: 10.2307/827781.
- Eley, Geoff 1996: Legacies of Antifascism: Constructing Democracy in Postwar Europe. *New German Critique* 67. 73–100. DOI: 10.2307/827778.
- Esbenshade, Rick 2019: ‘Anti-Fascist Literature’ as Holocaust Literature? The Holocaust in the Hungarian Socialist Literary Marketplace, 1956–1970. In: Guesnet, François – Lupovitch, Howard – Polonsky, Antony (eds): *Poland and Hungary: Jewish Realities Compared*. (Polin: Studies in Polish Jewry 31.) The Littman Library of Jewish Civilization, London, 409–426. DOI: 10.3828/liverpool/9781906764715.003.0021.
- Fritz, Regina 2012: *Nach Krieg und Judenmord: Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Wallstein, Göttingen.
- Fritz, Regina – Kovács, Éva – Rásky, Béla (Hgg.) 2016: *Als der Holocaust noch keinen Namen hatte: zur frühen Aufarbeitung des NS-Massenmordes an den Juden. Before the Holocaust had its Name: Early Confrontations of the Nazi Mass Murder of the Jews*. New Academic Press, Wien.
- Furet, François 1995: *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. R. Laffont – Calmann-Lévy, Paris.
- García, Hugo – Yusta Rodrigo, Mercedes – Tabet, Xavier – Clímaco, Cristina (eds) 2016: *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics, 1922 to the Present*. Berghahn Books, New York. DOI: 10.2307/1j.ctvpj7j84.
- Herf, Jeffrey 1994: German Communism, the Discourse of »Antifascist Resistance,« and the Jewish Catastrophe. In: Geyer, Michael – Boyer, John W. (eds): *Resistance against the Third Reich, 1933–1990*. University of Chicago Press, Chicago, 257–294.

- Heuman, Johannes 2015: *The Holocaust and French Historical Culture, 1945–65*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. DOI: 10.1057/9781137529336.
- Horn Emil 1965: Az auschwitz magyar emlékkiállítás előkészítése. *Legújabbkori Múzeumi Közlemények* (2.) 2–3. 87–91.
- Horn Emil 1969: *Az auschwitz magyar emlékkiállítás*. Athenaeum, Budapest.
- Huener, Jonathan 2003: *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945–1979*. Ohio University Press, Athens.
- Huhák Heléna – Szécsényi András 2014: *Táborok tükrében A Székely-család levelei a munkaszolgálat és a deportálás idejéből*. Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest.
- Jockusch, Laura 2012: *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. Oxford University Press, Oxford. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199764556.001.0001.
- Kichelewski, Audrey 2010: Être un historien juif en Pologne communiste: Bernard Mark (1908–1966), directeur de L’Institut d’histoire juive de Varsovie. In: Harter, Hélène – Marès, Antoine – Mélandri, Pierre – Nicault, Catherine (dir.): *Terres promises*. Éditions de la Sorbonne, Paris, 527–537. DOI: 10.4000/books.porsorbonne.43558.
- Kriegel, Annie 1990: Sur l’antifascisme. *Commentaire* (50.) 2. 299–302. DOI: 10.3917/comm.050.0299.
- Kuby, Emma 2019: *Political Survivors: The Resistance, the Cold War, and the Fight against Concentration Camps after 1945*. Ithaca, Cornell University Press. DOI: 10.7591/9781501732805.
- LaCapra, Dominick 2001: *Writing History, Writing Trauma. Parallax*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Laczó, Ferenc 2016: *Hungarian Jews in the Age of Genocide: An Intellectual History, 1929–1948*. Brill, Leiden. DOI: 10.1163/9789004328655.
- Laczó, Ferenc – Puttkamer, Joachim von (eds) 2018: *Catastrophe and Utopia: Jewish Intellectuals in Central and Eastern Europe in the 1930s and 1940s*. De Gruyter, Berlin–Boston. DOI: 10.1515/9783110559347.
- Lagrou, Pieter 1999: *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9780511497087.
- Les Juifs dans la lutte contre l’hitlérisme* 1965: Exhibition catalogue. Centre de documentation juive contemporaine – Musée du mémorial du martyr inconnu, Paris.
- Les préparatifs de l’exposition “La lutte des Juifs contre l’Hitlerisme” 1964: *Le monde juif* 1. janvier-mars, 54–55.
- Linenthal, Edward 2001: *Preserving Memory: The Struggle to Create America’s Holocaust Museum*. Columbia University Press, New York.
- Mark, Bernard 1965: Introduction. In: *Les Juifs dans la lutte contre l’hitlérisme*. Centre de documentation juive contemporaine – Musée du mémorial du martyr inconnu, Paris, 9–14.
- Nora, Pierre 1996: Gaullists and Communists. In: Nora, Pierre (ed.): *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Columbia University Press, New York, 205–240.
- Nord, Philip 2020: *After the Deportation: Memory Battles in Postwar France*. Cambridge University Press, Cambridge–New York. DOI: 10.1017/9781108781398.

- Perego, Simon 2007: *Histoire, justice, mémoire: le Centre de documentation juive contemporaine et le Mémorial du martyr juif inconnu, 1956–1969*. MA thesis. Institut d'études politiques de Paris, École doctorale de Sciences Po, Paris.
- Perego, Simon 2014: Du CDJC au Centre de documentation du Mémorial de la Shoah, 1943–2013: documenter le génocide des Juifs d'Europe. *Histoire@Politique* (22.) 1. 269–282. DOI: 10.3917/hp.022.0269.
- Perego, Simon 2020: La mémoire avant la mémoire ? Retour sur l'historiographie du souvenir de la Shoah dans la France de l'après-guerre. 20 & 21. *Revue d'histoire* (145.) 1. 77–90. DOI: 10.3917/vin.145.0077.
- Rév István 2004: Auschwitz 1945–1989 (rekonstrukció). In: <http://w3.osaarchivum.org/galeria/auschwitz/auschwitz.html> – utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.
- Rouso, Henry 1990: *Le syndrome de Vichy: de 1944 à nos jours*. Seuil, Paris.
- Scheibner Tamás – Zombory Máté (szerk.) 2019: Holokauszt és államszocializmus. A történelem terhe a hatvanas években (különszám). *Múltunk* (64.) 2. 4–135.
- Schneersohn, Isaac 1964–1965: Pourquoi cette exposition? *Le monde juif* (numéro spécial 20.) 3–4. 2–4.
- Schneersohn, Isaac 1965: Avant-propos. In: *Les Juifs dans la lutte contre l'hitlérisme*. Centre de documentation juive contemporaine – Musée du mémorial du martyr inconnu, Paris, 5–7.
- Seidman, Michael 2018: *Transatlantic Antifascisms from the Spanish Civil War to the End of World War II*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9781108278386.
- Smoleń, Kazimierz 1966: *Auschwitz múzeumi kalauz*. Auschwitz–Birkenau Állami Múzeum, Kraków.
- Sós Endre 1962: *Tanúvallomás*. MIOK, Budapest.
- Stach, Stephan 2016: 'The Spirit of the Time Left its Stamp on these Works': Writing the History of the Shoah at the Jewish Historical Institute in Stalinist Poland. In: Michman, Dan – Weber, Matthias (eds): *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*. Institute of European Network Remembrance and Solidarity, Warszawa, 185–211.
- Stengel, Katharina 2012: *Hermann Langbein: ein Auschwitz-Überlebender in den erinnerungspolitischen Konflikten der Nachkriegszeit*. Campus, Frankfurt am Main.
- Stone, Dan 2014: *Goodbye to All That? The Story of Europe since 1945*. Oxford University Press, Oxford.
- Szécsényi András 2018: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. Múlt és Jövő, Budapest, 291–329.
- Szécsényi András 2018: 'Nem szabad zsidó kérdést csinálni belőle'. A Kádár-kori auschwitzi kiállítások kontextusai. *Történeti Muzeológiai Szemle* (16.) 6. 153–170.
- Traverso, Enzo 2016: Antifascism between Collective Memory and Historical Revisions. In: García, Hugo – Yusta Rodrigo, Mercedes – Tabet, Xavier – Clímaco, Cristina (eds): *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics, 1922 to the Present*. Bergahn Books, New York, 321–338. DOI: 10.2307/j.ctvpj7j84.21.
- Zbreska, Teresa 1997: Bringing History to Millions. *Pro Memoria* 7. 96–101.

Zombory Máté 2018: A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948), *Múltunk* (63.) 2. 197–236.

Zombory Máté – Lénárt András – Szász Anna Lujza 2013: Elfeledett szembenézés: Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjében, *BUKSZ* (25.) 3. 245–256.